

Алена БАГАМОЛАВА

РОЛЯ ЭКСПРЭСІЎНА-ВОБРАЗНАГА СЛОВА Ў БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ

Прыметнікі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі з'яўляюцца адным з атрыбутаў мовы беларускіх народных песняў. Тлумачыцца гэта агульнымі асаблівасцямі названай часціны мовы: прыметнік — гэта ацэнка-характарыстыка, што дазваляе ўспрымаць свет яркім і жывым, у гуках і колерах. Ужыванне эмацыйна-ацэначных прыметнікаў у маўленні не толькі расквечвае малюнкi прыроды, раскрывае спецыфічныя рысы і ўласцівасці, але і перадае настрой чалавека і тым самым выяўляе адносіны апавядальніка (суб'екта) да аб'екта эмоцый.

Прыметнікі з эмацыйна-ацэначнымі фармантамі ў кантэксце народна-паэтычных твораў выражаюць два віды эмоцый: накіраваную (аб'ектную) і ненакіраваную (безаб'ектную). Накіраваная эмоцыя патрабуе наяўнасці ў песні аб'екта, у адносінах да якога яна выяўляецца.

У беларускіх народных песнях можна вылучыць некалькі спосабаў выражэння накіраванай эмоцыі. Сутнасць аднаго з іх у тым, што эмацыйна-ацэначнае слова выяўляе адносіны апавядальніка да прадмета, які названы лексічна. У адпаведнасці з гэтым асноўную функцыю прыметнікаў у беларускіх народных песнях можна назваць **эмацыйна-ацэначнай функцыяй**, або **функцыяй выражэння непасрэдных адносін да апавядальніка (суб'екта) да аб'екта**, які абавязкова дзейнічае ў песні. Эмацыйна-ацэначны кампанент выражае адносіны чалавека да абазначанага прадмета, **эмоцыю**, якую выклікае прадмет, **ацэнку**, якую чалавек дае прадмету.

З эмацыйна-ацэначнай функцыяй у кантэксце беларускіх народных песняў ужываюцца, як правіла, прыметнікі са значэннем 'фізічныя, псіхалагічныя, разумовыя і іншыя якасці чалавека' (*маладзенькі Андрэйка, лёгенька Зянутка, смутнюсенькі Ясенька, малюсенька Альбіначка*): *Маладзенькі Андрэйка, / Устань жа ранюсенька, / Умыйся бялюсенька* (КПП, 80); *Мая Зянутка лёгенька: дзевяць канёў не вязець, / А дзесяты конь чуць-чуць ідзець* (ВП, I, 327); *Ох, назаўтра рана, усё ранюсенька / Ходзіць жа Ясенька усё смутню-*

сенькі (Б, I, 551); *Нізка, мала Альбіначка, / Хоць яна малюсенька, але яна шчаслівая* (ВП, I, 63).

Часам прыметнікі названай семантычнай групы ўжываюцца з мэтай найбольш поўнай перадачы пачуццяў самога апавядальніка, як аб'екта, так і суб'екта эмоцый. Адбываецца працэс самаасэнсавання, скіраваны на тое, каб выклікаць спагаду, спачуванне слухача: — *Ой, бадай ты, насцель бела, / Пылам закіпела, / Як я, млада-маладзюсенька, / Рана аўдаела* (С-Б, 418); *Ішла бяроза па дарозе, грэмела, / Я, маладзешанька, капала чарназём / І селая чорны мак* (ВП, III, 477); *Ой, як жа мне, маладзенькай, быць веселянькай* (ВП, I, 149).

У такім выпадку прыметнікі *млада-маладзюсенька, маладзешанька* выконваюць **функцыю самаацэнкі, самахарактарыстыкі**. Думаецца, гэтую функцыю варта кваліфікаваць як разнавіднасць эмацыйна-ацэначнай: аб'ект і суб'ект эмоцыі супадаюць, эмоцыя мае накіраваны характар.

Сутнасць другога спосабу выражэння накіраванай эмоцыі ў тым, што эмацыйнае слова (прыметнік) выражае адносіны апавядальніка да прадмета, які ў маўленні названы іншым словам. Гэта — прыметнікі з няўласным аб'ектам эмоцыі. Пра іх А. Патабня пісаў: "Адрозніваючы аб'ектыўную памяншальнасць або павелічальнасць ад ласкальнасці і інш., у якой выяўляюцца асабістыя адносіны таго, хто гаворыць, да рэчы, можна меркаваць, што ў апошнім выпадку настрой, які выявіўся ў ласкальнай форме наймення рэчы (адносна суб'екта), пашыраецца так ці інакш на яе якасці, якасці яе дзеяння і іншыя рэчы, што знаходзяцца з ёй у сувязі"¹. Такім чынам, можна сцвярджаць: суб'ектыўная ацэнка-характарыстыка аб'екта эмоцыі ў беларускіх народных песнях выражаецца праз ацэнку фізічных якасцяў чалавека, уласцівасцяў адзення і прадметаў, якія яму належаць, адным словам, усяго таго, што мае дачыненне да аб'екта эмоцыі. Гэта **функцыя прыметнікаў — "дапасаванне ва ўяўленні"**² (*часценькая паходачка, ласкавенькая гаворачка, вузенькі слядок, беленькая рубашачка, чорненькая фуражачка*): *А дай бог яму век доўгі. / І паходачка яго часценькая, / І гаворачка яго ласкавенькая* (ЖП, 345); *Ён жа быў мне браток родненькі. / А той слядок быў вузенькі* (Б, II, 568); *Далі мне дзядулечку, / Каго мне хацелася: / А ў беленькай рубашачцы, / А ў чорненькай фуражачцы* (ЖЦ, 227).

З функцыяй "дапасаванне ва ўяўленні" ў беларускіх народных песнях звычайна ўжываюцца прыметнікі са значэннем 'памер, аб'ём, форма, уласцівасць прадмета'. Яны характарызуюць прадметы, якія належаць аб'екту эмоцыі або маюць да яго непасрэднае дачыненне (*вузенькі падвор, танюсенькія абрусікі, таненькая кашулька*): *Ой, знаці, знаці младу Марыську, / Што яна сіротанька. / Падвор вузенькі* (ВП, III, 188); *Наша Лідачка хвалы даждала. / Хвалы даждала, сталы*

Алена Міхайлаўна Багамолава — мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук. Дацэнт кафедры беларускай мовы і літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры. Закончыла Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (1988), аспірантуру пры Беларускім дзяржаўным педагагічным ўніверсітэце імя Максіма Танка (1994).

заслала / *Абрусікамі танюсенькімі* (ВП, II, 383); *Пастой, мой дзед, у кутку, / Пакуль я кашуленьку вытку / Тонкую таненькую* (ЖЦ, 209).

Відавочна, што аб'ект эмоцыі ў згаданых прыкладах лёгка аднаўляецца — Марыська, Лідачка, дзед, таму прыметнікі *вузенькі, таненькі (танюсенькі)* выконваюць функцыю “дапасавання ва ўяўленні”.

З гэтай самай мэтай функцыянуюць прыметнікі іншых семантычных груп. Так, у беларускай народнай паэзіі распаўсюджаны прыём — услаўленне гаспадара (мужчыны, хлопца) праз яго гаспадарку, дом, каня (*варанюсенькі конік, вараненькі канёчак, вараненькі конік: У той стаенцы стада конікаў, / Стада конікаў варанюсенькіх* (Вал. п., 380); *Сваім сынкам па канёчку, / Па канёчку, / Па канёчку вараненькім* (Вал. п., 316); *Наш гаспадар маладзенькі, / І яго конік вараненькі* (Жн. п., 71).

Прыметнік *вараненькі (варанюсенькі)*, што належыць да семантычнай групы ‘колеры, іх адценні, масць жывёлы’ ўжываецца ў кантэксце вясельных, жніўных, валачобных песняў з мэтай услаўлення гаспадара.

Экспрэсіўныя прыметнікі са значэннем ‘якасць, уласцівасць, што ўспрымаюцца органамі пачуццяў’ у кантэксце песенных твораў паясняюць назоўнікі, якія называюць рэчы, прадметы, жыццёва важныя, неабходныя для аб'екта эмоцыі (або прадметы, якія належаць аб'екту эмоцыі). Гэта значыць, што функцыя іх у такім выпадку — “дапасаванне ва ўяўленні” (*цяпленька печка, саладзенькі мёд, салодзенькае малачко*): *Сама ў доме гаспадыня / Тры дні пёчы не паліла. / Тая печка і так цяпленька, / Бо слязьмі абліла* (С-Б, 430); — *Сядзі, кумка, маладзенькая, / Нап'ёмся мы мёду саладзенькага* (РП, 385); *Сталі думаць і гадаць, / Чым дзіця гадаваць: / Ці кашкаю, ці мядком, / Ці салодзенькім малачком* (ДзФ, 165).

Для песняў таксама характэрная і ненакіраваная (безаб'ектная) эмоцыя — аб'екта эмоцыі няма*. Памянішальна-ласкавыя (і надзвычай рэдка павелічальна-ўзмацняльныя) прыметнікі служаць сродкам стварэння пэўнага эмацыйнага каларыту, выражаюць настрой, якім афарбаваны твор: *ціхенькі Дунайка, бялюсенькі сцяжок, кіпюшчая, гарушчая вадзічка. Разліўся Дунайка, / Разліўся ціхенькі / Па мхах, па балотах, / Па гнілых калодах, / Дзе людзі не ходзяць* (ВП, 480); *Ой, там за гарамі сцяжок бялюсенькі, / Хадзіў да дзяўчыны казак маладзюсенькі* (Б, I, 460); */ Вот у полі крынічанька, / У крынічаньцы вадзічанька кіпюшчая, гарушчая* (С-Б, 250).

Такое ўжыванне эмацыйна-ацэнных прыметнікаў А. Патабня характарызуе як “агульнае эмацыйнае асвятленне”. “Ласкальнасць, пашыраная на ўсе або амаль усе імёны, у гэтым маўленні робіцца агульным, так бы мовіць, асвятленнем, зыходная кропка якога можа быць ад нас схаванай і не ўсведамляцца самім спеваком”³, — пісаў даследчык.

Персанажы народнай песні дзейнічаюць, як звычайна, на фоне прыроды, у цеснай сувязі з навакольнай рэчаіснасцю, таму іх думкі, пачуцці,

душэўны стан “праецыруюцца вонкі”⁴. І тады эмацыйна-экспрэсіўныя адносіны да персанажа песні выражаюцца эмацыйна-суфіксальным уварэннем не толькі слова-назвы самога персанажа, яго якасцяў і ўласцівасцяў, але і іншых слоў, якія ў песенным кантэксце маюць ускосныя адносіны да яго [персанажа]. Гэтая з'ява — адметная рыса мовы народных песняў. Яна служыць тлумачэннем у тым выпадку, калі прадметы і з'явы, якія не выклікаюць ніякіх эмоцый, абазначаны словамі з ацэначнымі фармантамі, або калі значэнне суфікса прэрэчыць значэнню кораня (*чорненькі барашка, быстранькая рэчачка, зелянюстанькі явар*): *Барашка чорненькі, / Па століку коціцца / Нам гарэлачкі хочацца* (ВТП, 415); *Калі ж ты пакінеш — на свеце пагінеш, / На рэчачцы на быстранькай будзем патанаць* (ПпК, 309); *Сярод саду явар стаіць зелянюстанькі* (Вал. п., 118).

З функцыяй агульнага эмацыйнага асвятлення ў кантэксце народна-паэтычных твораў ужываюцца прыметнікі са значэннем ‘колеры, іх адценні, масць жывёлы’, ‘якасці і ўласцівасці, што ўспрымаюцца органамі пачуццяў’, ‘памер, аб'ём, форма, уласцівасць прадмета’: *А сцэжачкі ўсе пылам запалюць. / Ды зарастуць зялёненькаю ялінкаю, / Ды завіснуць чырвоненькай калінкаю* (ВП, III, 412); *Ой, на моры сінюсенькім, / На камені бялюсенькім, / Там стаялі два янголы, / Яны стаялі да гаварылі...* (ВП, I, 39); *Цячэ рэчанька невялічкая. / Скочу-пераскочу, / Адай, маменька, адай, родная, / За каго я хочу* (Б, I, 103); *Замярзае сіне мора / Лядком танюсенькім, / Прыпадае сіне мора / Сняжком бялюсенькім* (СБП, 175); *Святы Юр'я — божы пасол, / Божы пасол да бога пайшоў, / А ўзяў ён ключы залатыя, / Адамкнуў зямлю сырпусенькую, / Пусціў расу цяплюсенькую / На Белую Русь і на ўвесь свет* (ВП, IV, 115).

Такім чынам, функцыя экспрэсіўных прыметнікаў у беларускіх народных песнях разнастайная. Характарызуючы аб'ект эмоцыі, прадметы (адценне, рэчы), што яму належаць, з'явы прыроды і інш., прыметнікі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі пераходзяць з песні ў песню, а гэта значыць, яны функцыянуюць па пэўных “законах” і выражаюць пачуцці, якія ў аналагічнай сітуацыі могуць з'явіцца ў кожнага. Аднак нельга сцвярджаць, што кожны канкрэтны прыметнік ужываецца толькі з пэўнай функцыяй. Аналіз моўных фактаў паказвае: функцыя экспрэсіўных прыметнікаў у песенным кантэксце шырока варыюецца. Прасочым гэты факт на прыкладзе ўжывання прыметніка *беленькі*, які належыць да семантычнай групы ‘колеры, іх адценні, масць жывёлы’. Так, названы прыметнік стварае пэўны эмацыйны каларыт, выражае безаб'ектную эмоцыю (*беленькі бярэзнічак, беленька каліна, бялюсенькі гусанькі, бялюсенькі камень*): *У чыстым полі, чысцюсенькім / Ляжыць камень бялюсенькі, / Пад тым каменем — люта гадзіна* (Вал. п., 383); *Ляцяць, ляцяць да й дзве гусанькі, / Да абедзве бялюсенькі* (С-Б, 79); *За беленькім бярэзнічкам / Трава зялее* (ПСВ, 477); *Настала лецеўка цепленька, / Зацвіла каліна беленька* (ВП, IV, 331).

Захоўваючы сваё першапачатковае значэнне, прыметнік *беленькі (бялюсенькі)* у кантэксце беларускіх народных песняў можа набываць дадатковае значэнне ‘чысты’. Тады ён паясняе назоўнікі, якія называюць рэчы, адценне аб'екта эмо-

* Экспрэсіўныя прыметнікі тлумачаць назоўнікі, якія абазначаюць прадметы, з'явы, не звязаныя непасрэдна (прама ці ўскосна) з аб'ектам эмоцыі.

цыі (беленькая сарочачка, бяленькі абрусы, бялюсенька кашулька): *Мне, моладзе, не хочацца / Каля п'яніцы варочацца / А ў беленькай сарочачцы* (ВП, VI, 456); — *Ой, дары мае, дарэнькі, / Абрусы тонкі, бяленькі* (КПП, 280); *Слічны паніч, пан Васілька, / Устань рана, умыйся бела... / Надзень кашульку бялюсеньку* (Вал. п., 373).

Відавочна, змена ў семантыцы слова прыводзіць да зрушэння функцыі: прыметнікі ацэньваюць-характарызуюць прадметы, рэчы аб'екта эмоцыі. Гэта вызначае мэту, з якой яны ўжываюцца, — “дапасаванне ва ўяўленні”.

У беларускіх народных песнях белы колер звячайна суправаджае вясельны абрад: *На беленькім ручніку стаяла, / Жоўтую свечаньку трымала, / Сваёму маладцові прысягала* (ВП, II, 588); *Пойдзем да папа, што нам поп скажа, / Беленькім ручніком ручанькі звяжа* (ВП, II, 597); *Ой, чаму мяне на пасад садзяць? / На тым пасадзе ды на куце... / На беленькім кажусе* (ВП, II, 476); *У руках шырынкі тонка, бяленька, / Паперу раўненька* (ВП, I, 426).

Значная частата ўжывання прыметніка *беленькі* (бяленькі) паказвае на яго высокую ступень абагульнення, у выніку чаго далены прыметнікі становіцца сімвалічным. Мовазнаўца А. Храленка сцвярджае, што “прыметнік ‘белы’ быў не столькі колеравым азначэннем, колькі своеасаблівым сімвалам дачынення да святасці; шырокае выкарыстанне эпітэта ‘белы’ не з'яўляецца феноменам уласна рускага вусна-паэтычнага маўлення. Маюцца сведчанні пра аналагічныя з'явы ў беларускім ... фальклоры; белы — прыгожы, нявінны, бязгрэшны, светлы, ясны; у дачыненні да бялізны — чысты”⁵.

На наш погляд, прыведзеныя прыклады з беларускай вясельнай паэзіі пераконваюць у тым, што азначэнне *беленькі* з'яўляецца “сімвалам дачынення да святасці”. Адпаведна такому свайму значэнню гэты прыметнік выконвае функцыю агульнага эмацыйнага асвятлення.

Прыметнік *беленькі* ў кантэксце народнай паэзіі ўжываецца і са значэннем ‘прыгожы’, і тады ён, як правіла, выступае сродкам ацэнкі-характарыстыкі аб'екта эмоцыі (*беленькі Іванька, бяленька дзеванька, беленькі малойчык*): *А беленькі, румяненькі Іванька, / Хто жа табе бела лічачка ўмываў? / А хто ж табе русы кудзёркі расчасаў?* (ВП, I, 199); *Станавіся, дзеванька бяленька, / Падавай жа ручаньку смяленька* (ВП, II, 525); *Беленькі малойчык / па рыначку ходзіць / і ў гуселькі іграе... дзяўчыну гукае* (ПпК, 192).

Відавочна, што змены ў семантыцы разглядаюцца прыметніка прывялі да змены яго функцыі: характарызуючы аб'ект эмоцыі, прыметнік *беленькі* (бяленькі) выконвае эмацыйна-ацэначную функцыю.

Аднак названы прыметнік, ужыты ў пераносным значэнні ‘прыгожы’, можа выконваць функцыю “дапасаванне ва ўяўленні”, калі ацэньвае-характарызуе твар, рукі, аб'ект эмоцыі: *Едзь, сванька, за мною, за русаю касою, / За беленькім лічкам, / За зялёным вяночкам* (ВП, II, 596); *Мае так ручанькі бяляшанькі, / А ці будуць белы ў свякрошанькі* (ВП, V, 112).

Як бачым, функцыі прыметнікаў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі ў беларускіх народных пес-

нях разнастайныя. Характарызуючы аб'ект эмоцыі, прадметы (адзенне, рэчы), што яму належаць, такія прыметнікі выражаюць накіраваную (аб'ектную) эмоцыю і ўжываюцца з адпаведнай эмацыйна-ацэначнай функцыяй або з функцыяй “дапасаванне ва ўяўленні”. У тым выпадку, калі экспрэсіўныя прыметнікі выражаюць ненакіраваную эмоцыю, яны ствараюць пэўны эмацыйны каларыт песні, і тады іх функцыя — агульнае эмацыйнае асвятленне.

Аналіз моўных фактаў дае падставы сцвярджаць, што функцыя экспрэсіўных прыметнікаў у песенным кантэксце шырока варыюецца. Змены ў семантыцы, частата ўжывання прыводзяць да пашырэння канатацыйных сувязяў, а гэта значыць, да зрушэння функцыі.

¹ Потебня А. Из записок по русской грамматике. Т. 3. — М., 1968. — С. 74.

² Тамсама.

³ Тамсама. — С. 79.

⁴ Осовецкий И. Стилистические функции некоторых суффиксов имени существительного в русской народной лирической песне // Труды Института языкознания АН СССР. Т. 7. — 1957. — С. 477.

⁵ Храленко А. Лексика русской народной поэзии (на материале лирической песни). — Курск, 1976. — С. 49.

Скарачэнні

Б, I — Балады: Беларуская народная творчасць. Кн. 1. — Мн., 1977.

Б, II — Балады: Беларуская народная творчасць. Кн. 2. — Мн., 1978.

Вал. п. — Валачобныя песні: Беларуская народная творчасць. — Мн., 1980.

ВП, I — Вяселле. Песні: Беларуская народная творчасць. Кн. 1. — Мн., 1980.

ВП, II — Вяселле. Песні: Беларуская народная творчасць. Кн. 2. — Мн., 1981.

ВП, III — Вяселле. Песні: Беларуская народная творчасць. Кн. 3. — Мн., 1983.

ВП, IV — Вяселле. Песні: Беларуская народная творчасць. Кн. 4. — Мн., 1985.

ВП, V — Вяселле. Песні: Беларуская народная творчасць. Кн. 5. — Мн., 1986.

ВП, VI — Вяселле. Песні: Беларуская народная творчасць. Кн. 6. — Мн., 1988.

ВТП — Восеньскія і талочныя песні / Склад. А. Ліс. — Мн., 1981.

ЖП — Жартоўныя песні: Беларуская народная творчасць. — Мн., 1974.

ЖЦ — Жаніцьба Цярэшкі: Беларуская народная творчасць. — Мн., 1993.

Жн. п. — Жніўныя песні: Беларуская народная творчасць. — Мн., 1974.

КПП — Купальскія і пятроўскія песні: Беларуская народная творчасць. — Мн., 1985.

ПпК — Песні пра каханне: Беларуская народная творчасць. — Мн., 1978.

ПСВ — Песні сямі вёсак / Укл. і рэд. Н. Гілевіча. — Мн., 1973.

РП — Радзінная паэзія: Беларуская народная творчасць. — Мн., 1971.

СБП — Сацыяльна-бытавыя песні: Беларуская народная творчасць. — Мн., 1978.

С-Б — Сямейна-бытавыя песні: Беларуская народная творчасць. — Мн., 1984.